

دانشگاه باقرالعلوم (ع)

دانشکده: علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه ی کارشناسی ارشد

رشته: تاریخ اسلام

عنوان:

چگونگی نفوذ و نقش ترکان در دربار سامانیان

استاد راهنما:

دکتر زهرا روح اللهی امیری

استاد مشاور:

دکتر حسین ایزدی

نگارش:

طاهره سپهوندی

شهریور 1390

چکیده

یکی از وجوه تاریخ سلسله سامانی، حضور اقوام و افراد متعدد ترک در این حکومت، و هم چنین تحولات اساسی که در نتیجه حضور آنان در قلمرو سامانی می دهد، می باشد. به علاوه این حکومت عامل ورود ترکان به سوی حکومت عباسی، آل بویه، صفاری و... می باشد. توجه به این نکته حائز اهمیت است که اولین جرقه های ورود و حضور ترکان از سوی حکومت سامانی است؛ همین بردگان ترک درباری این سلسله به مقامات عالی در این حکومت می رسند و حتی این مزدوران ترک موفق به تشکیل حکومت های مختلفی، حتی تا اقصی مصر می شوند. به رغم قابل توجه بودن نوشته های تاریخی و کتاب های پژوهشی که از سوی نویسندگان داخلی و خارجی مربوط به این دوره نوشته شده است، لیکن کم تر به مسائل پیش گفته توجه شده است و آن اعتنایی که به سایر مسائل این دوره شده به این امر، نشده است.

همین نکته؛ ضرورتی ایجاد نمود تا در نوشتار حاضر به این مقوله مهم در حد توان پرداخته شود. در خلال این بررسی، به جغرافیایی ماوراء النهر از این جهت که گذرگاه ترکان بوده و هم چنین به زندگی این اقوام پیش از پذیرش اسلام پرداخته خواهد شد. به علاوه به نحوه ی ورود این قبایل و اسلام پذیری شان توجه می شود. در پایان سعی بر این خواهد شد که به پیامدهای مختلفی که در طی این اقوام، در قلمرو سامانی و احیاناً اسلامی رخ می دهد، بپردازیم.

واژگان کلیدی: ماوراء النهر، اسلام پذیری، سامانیان، ترکان، جایگاه، سپهسالاری، سیمجوریان، غزنویان، قراخانیان.

بیان مسأله

یکی از سرزمین‌هایی که مسلمانان در قرن اول هجری به آن قدم گذاشتند، ناحیه ماوراء النهر بود. این سرزمین امروزه شامل کشورهای تاجیکستان، ازبکستان، ترکمنستان، قرقیزستان و بخشی از قزاقستان را دربرمی‌گیرد. این پژوهش بر آن است که چگونگی ورود ترکان و جایگاه این اقوام و پیامدهای حاصل از حضور آنان را به این منطقه و دستگاه سامانی (279-389 ه) را مورد بررسی قرار دهد. و البته این دوره مشخص، سرآغاز تحولات بزرگی در میان قبایل ترک - اسلام پذیری ترکان، اخذ مناصب مختلف حکومتی و بعدها ایجاد حکومت‌های اسلامی توسط همین بردگان ترک دربار سامانی می‌باشد. علاوه بر آن در این پژوهش؛ به نوعی متوجه روند تحولات در این بردگان ترک از حالت توحش تا موفق شدن شان به تشکیل حکومت خواهیم شد.

اهمیت و فایده

با توجه به این که ترکان بدوی برای اولین بار در دستگاه سامانی موفق به دست گرفتن حکومتی شدند و همین حکومت عامل فرستادن این بردگان در دربار عباسی بودند که البته باعث تحولات بعدی در دستگاه عباسی و سامانی شدند. بررسی چگونگی حضور و نقش آن‌ها در اولین جرقه‌های حضور آن‌ها در دستگاه سامانی مهم می‌نماید. اهمیت این موضوع از این جهت است که به اولین حضور، ترکان تا قبل از این که موفق به تشکیل حکومت شوند، خواهد پرداخت. هم چنین این تحقیق به ترکان بدوی خواهد پرداخت که کم‌تر از نیم قرن موفق به دست گرفتن مناصب مهم حکومتی و در نهایت تشکیل حکومت می‌شوند.

سابقه پژوهش

زندگی ترکان، تا قبل از این که موفق به تشکیل حکومت شوند، کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است. جست‌وجوی گریخته در میان مقالات و کتاب‌هایی که در مورد سامانیان نوشته شده است، مطالبی موجود است. از نویسندگان ایرانی اشخاصی چون دکتر ابوالقاسم فروزانی، غلامرضا ورهرام و استاد جواد هروری اگرچه کتاب‌های شان مستقیماً در مورد موضوع این پژوهش نیست؛ ولی در لابه‌لای نوشته‌های شان تا حدودی مطالب ارزنده‌ای در ارتباط با پژوهش حاضر دارند. در ارتباط با پژوهش مورد بحث چند مقاله نوشته شده است. از جمله این مقالات که مستقیماً به یکی از عضوین پژوهش پرداخت، مقاله دکتر خلعتبری و دکتر دلریش، تحت عنوان «علت به کارگیری و حضور گسترده غلامان در نظام سیاسی سامانیان» که در فصلنامه علمی دانشگاه الزهراء (س) به چاپ رسیده است. از نویسندگان خارجی نیز اگرچه افرادی چون آکادمیسین بارتولد، خانم لمبتون ورنه گروسه؛ قلم توانایی در زمینه مباحث ترکان دارند اما توجه آن‌ها بیش‌تر به مبحث ترکان حکومت ساز چون سلجوقیان و غزنویان یا ارتباط این اقوام با عباسیان است. با این حال، تا حدودی در بحث موضوع پژوهش حاضر اطلاعات مفیدی را عرضه می‌کنند. با این اوصاف این پژوهش در رفع این کاستی‌ها در نظر دارد به چگونگی و چرایی حضور ترکان، تعامل آنان با سامانیان و بالعکس، نقش ترکان در دربار سامانی و پیامدهای این حضور خواهد پرداخت.

اهداف پژوهش

علی‌رغم اهمیت ترکان، به خاطر نقش به‌سزایی که در سیر تحولات دستگاه سامانی و حکومت عباسی داشته‌اند، در کتب تاریخی توجه چندانی به اولین حضور ترکان در ارتباط با حکومت سامانی نشده است. در این پژوهش با آثار و مقالاتی که به ترکانی پرداخته‌اند که موفق به تشکیل حکومت شدند و در ارتباط ترکان با دستگاه عباسی بحث کرده‌اند، سعی بر این است که با تکیه بر منابع اصلی و بهره‌بردن از منابع پژوهش شناخت جامعی نسبت به چرایی و چگونگی ورود ترکان، جایگاه و پیامدهای حضور آن‌ها در دستگاه سامانی حاصل شود.

سؤال اصلی پژوهش

چگونگی ورود و جایگاه ترکان در دستگاه سامانی به صورتی بوده است.

سئوالات فرعی پژوهش

- جغرافیای ماوراء النهر در کجا قرار دارد و قبایل ترک در دوران باستان در کدام قسمت از ماوراء النهر مستقر بودند؟
- زندگی ترکان قبل از گرایش شان به اسلام چگونه بوده است؟
- نفوذ اسلام در میان قبایل ترک در دوران اموی و عباسی تا قبل از ظهور سامانیان به چه صورت بوده است؟
- چه قبایلی همزمان با حکومت سامانی سر پشت مرزهای این دولت مستقر بودند؟
- ورود ترکان در دربار سامانی بر چه مبنایی صورت گرفته است؟
- اقوام و مناطق ترک نشین در زمان سامانیان در کجا مستقر بودند؟
- جایگاه ترکان و نقش خاندان های ترک، در دولت سامانیان به چه صورت بوده است؟
- پیامدهای حضور اقوام بیگانه در دستگاه سامانی چگونه بوده است؟

پیش فرض های پژوهش

ماوراء النهر در زمان سامانیان صحنه حضور ترکان گله داری است که به خاطر عوامل مختلف از جمله کمبود چراگاه، فشار اقوام مختلف، مناسب بودن آب و هوای ماوراء النهر و ... به سمت شرق در حرکت بودند. حضور این اقوام و افراد ترک در دستگاه سامانی و دادن مناصب مختلف از سوی این حکومت به آنان و بی شک تأثیراتی مهم که در مسیر تاریخ سامانی داشته اند، از پیش فرض های این پژوهش می باشد. در این پژوهش تلاش می شود به چرایی، علل و پیامدهای پیش فرض های فوق پرداخته شود.

روش گردآوری اطلاعات و داده ها

روش گردآوری اطلاعات بیش تر روش کتابخانه ای است و البته جهت بهره بردن از مقالات؛ از نمایه نیز استفاده شده است.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

روش مورد استفاده در این پژوهش، روش تاریخی است که با محور قرار دادن منابع تاریخی دست اول و منابع جانبی مربوط به دوره مورد بحث و با تکیه بر جنبه توصیفی به تجزیه و تحلیل هوا و مصالح در رابطه با موضوع پرداخته شده است.

سازمان دهی پژوهش

این پژوهش در چهار فصل و ده بخش تدیون خواهد شد. بعد از مقدمه در فصل نخست، در مدخلی به معرفی جغرافیای منطقه ماوراء النهر پرداخته خواهد شد؛ در همین فصل به قبایل ترک و درگیری های آنان قبل از این که سامانیان به حکومت برسند؛ توجه داریم. در بخش بعدی همین فصل به زندگی ترکان، اعتقادات، مذهب ترکان قبل از گرایش شان به اسلام می پردازیم و در پایان این فصل به نفوذ اسلام که از طرق مختلف توسط امویان و عباسیان تا ظهور سامانیان صورت گرفته است، پرداخته خواهد شد.

در فصل دوم؛ تحت عنوان «قبایل ترک هم زمان با حکومت سامانی و مناطق ترک نشین» در ابتدا بنا به ضرورت، نگاهی گذرا به تاریخ سامانیان خواهیم داشت. سپس به موضوعاتی از قبیل قبایل ترک که همزمان با حکومت سامانی در مرزهای این حکومت و یا پشت دروازه ی مرزهای این حکومت قرار داشتند، می پردازیم.

در فصل سوم؛ با عنوان «چگونگی برآمدن ترکان» به بررسی چگونگی و عوامل ورود ترکان به دربار سامانی می پردازیم، در بخش دیگر نیز به جایگاه این افراد و اقوام ترک در دربار سامانی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

در فصل چهارم؛ نیز در دو بخش مجزا به پیامدهای ترکان و نقش آنان در براندازی حکومت سامانی پرداخته خواهد شد. در پایان نیز نتیجه کلی از پژوهش آورده شده است.

جمع بندی و نتیجه گیری

ترکانی که در مرزهای سامانیان ساکن بودند - اغلب شمن پرست و گروه اندکی مسیحی و بنابراین غیروابسته ی به یک دین جهانی - بدون دشواری فراوان با وسایل مسالمت آمیز به دین اسلام درآمدند. شک نیست که پشتیبانی سامانیان از مبلغان و رباط نشینان عامل عمده ای در پیشرفت دین اسلام بوده است. بدون این پشتیبانی هرگز ممکن نبود چنین پیشرفتی حاصل شود. سامانیان از این لحاظ و نیز از جهت ترویج و تشویقی که از ادبیات فارسی می کردند و از آن جهت که صلح را در قسمت عمده ای از ایران برقرار ساختند، نقش عمده ای در تاریخ جهان داشته اند. یکی از نتایج تجدید حیات روحیه ی ایرانی که با آفرینش اثر فردوسی یعنی شاهنامه به وقوع پیوست، آن بود که غزنویان نیز رنگ ایرانی پیدا کردند و یک سلسله ایرانی شدند. جهان اسلام درآمدن ترکان را به دین اسلام که بعدها عملاً دین همه ی اقوام ترک شد، به سامانیان مدیون است. در عین حال، به علت علاقه فراوان سامانیان به مذهب تسنن همین مذهب میان ترکان رواج یافت و بعدها سبب شد که در جهان اسلام به صورت روزافزون غلبه با این باشد.

محمود به شدت و به صورت مؤکد به گسترش اسلام سنی در هند پرداخت، بدین ترتیب پس از ده سال که اسلام در میان ترک ها راه یافته بود، فرصت آن فراهم آمد ه مردمانی از قوم دیگر به این دین درآیند. از این پس دیگر اسلام در تملک اعراب نبوده و بلکه به صورت دین جهانی در حال گسترش درآمد.

با همه ی این احوال باید گفت که سامانیان با مسلمان کردن ترکان گور خود را به دست خویش کردند. قراخانیان به زودی ماوراء النهر سامانیان را زیر فشار قرار دادند؛ روحانیان نیز چنان فتوا دادند که ترکان مهاجم نیز مسلمانان درست اند و برای جنگ با ایشان نمی توانند به جهاد فتوا دهند؛ بدین ترتیب دولت سامانی که نمی توانست در مقابل ترکان مهاجم مقاومت ورزد، در سال های 389-394 رو به زوال رفت و سرانجام این سلسله منقرض شد. به هر حال؛ برخلاف دربار خلافت در بغداد، سامانیان ترکیب دینی نداشتند تا مردم پشت سر آنان راه بیفتند و با لشکریان قراخانیان ترک رو به رو شوند.

بنابراین در آغاز قرن چهارم ماوراء النهر نه تنها یک سرزمین مهم اسلامی بود، بلکه مرکز فرمانروایی ترکان گردید که از آن جا ترکان مسلمان به مناطق بالکان و دهلی گسترش یافتند، در حالی که فرمانروایی به ترکان تعلق داشت و فرهنگ آنان ایرانی بود - و هر دو زیر علم اسلام. انقراض سامانیان نه فقط به سبب گسستگی شدید نیروها بود، بلکه مهم تر از آن به علت رخنه

گری و نفوذ آرام و تدریجی طوایف مزبور بود؛ زیرا تعداد سربازان مزدو ترک و سرکردگانشان، چه در داخل خاندان سامانیان در شرق ایران و چه در نزد خلفای بغداد در عراق عرب، زیاده بر حد لازم شده بود و صاحب نفوذ و کثرت عده ی زیادی شده بودند. گروهی از این سربازان غلامان ترکی بودند که به خدمت امرای سامانی درآمده بودند و برضد مخدومان خود شوریدند و در مامن رخنه ناپذیری در کوهستان های افغانستان به نام غزنه مستقر گشتند و نیم قرن پس از آن سر کرده مزدوران مزبور، پادشاهی موسوم به سلطان محمود غزنوی معروف، موفق شد که جای سامانیان را که در حال زوال بودند، در خراسان اشغال کند و سراسر شرق ایران به اضافه ی اراضی زرخیز مفتوحه ی هند و نیز بخشی از غرب ایران که در چنگ امیران ایرانی محلی بیرون کشیده بود، مسخر غزنویان سازد.

با این وصف استیلای غزنویان بر اریکه ی قدرت را باید طلیعه ی توقف ناگهانی رستاخیز سیاسی ایران دانست و هم چنین باید ان را نشانه ی فرو ریختن خطوط دفاعی ایرانیان در منطقه ی ماورای سیحون و جیحون شمرد. باری، به محض این که غزنویان بر شرق ایران استیلا یافتند، طایفه ی سلجوقیان نیز در منطقه ی سیحون قدم بر عرصه ی ظهور نهادند، لکن حضور اینان این تیره از ترکان برق آسا انجام شد، سرکرده ی سلجوقیان - طغرل بیگ - خراسان را از چنگ غزنویان به درآورد و ده سال پس از آن نیز سرزمین قدیمی مادر را نیز تسخیر نمود و شهر اصفهان را به عنوان پایتخت خود اختیار کرد. طغرل بیگ پس از آن که وارد بغداد شد و به ریاست آل بویه در دستگاه خلافت پایان بخشید و در جوار خلیفه ی عربی با عنوان سلطان شرق و غرب جای خویش را محکم نمود. بدین سان حکومت به دوشاخه، یعنی خلافت عرب و ترک، منشعب گشت. چه از طرفی سلطان حکومت معنوی خلیفه را پذیرفت و از طرف دیگر خلیفه کلیه ی اختیارات دنیوی خود را در حکومت ایران و عراق عرب به سلطان تفویض نمود و البته اراضی دورتر که در تحت حکومت کفار و منافقان بود در صورت فتح به سلطان تعلق می گرفت.